SLAVIA ORIENTALIS TOM LXXIII, NR 3, ROK 2024
DOI: 10.24425/slo.2024.152639

Elżbieta Stoch
Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

SZTUKI MIKOŁAJA GOGOLA NA SCENIE LUBELSKIEJ W LATACH 1869-1939 – REALIZACJE POLSKIE I W JĘZYKU ORYGINAŁU

Plays by Nikolai Gogol on the Lublin Stage in the Years 1869-1939 – Polish Performances and in the Original Language

ABSTRACT: This article is the first scholarly comprehensive study of the stage history and critical reception of Nikolai Gogol on the Lublin Stage (Poland) from 1869 up to 1939. The work fills a gap in theatrical research. The author describes unknown facts, Gogol's unpublished stage history on the example of Lublin, within a historical and cultural context (the time of the Russian Partition of Poland), and then in the post-independence period in Poland (1918-1939). The study was based on source materials (press and archival materials). The following aspects are studied: artistic creations, the means of artistic expressions, audience reactions and critics' opinions. *The Government Inspector* (*Revisor*) was mostly staged in The Lublin Theatre, although views on the work's meaning changed. The subject of attention is both the stagings of Gogol' plays in Polish (from the Lublin's première of *The Government Inspector* in 1890) and performances in the original language: the same play by Russian amateurs (1869), of Imperial drama troupes (e.g., *The Government Inspector* directed by N. Arbenin in the late 19th century), and of the Stanislavsky Theatre (1931). Among Gogol's plays and adaptations performed on the Lublin stage were *The Marriage* (at the School Theatre, 1900; a guest première of the Zelwerowicz ensemble, in Polish, 1909 and the Stanislavsky Theatre, in Russian, in 1931), *Dead Souls* (1897, in the original), as well as: *Taras Bulba* (1897), *The Viy* with supernatural elements (1901, 1902), *A May Night* (1902) staged as a guest performance by Ukrainian theatre companies.

KEYWORDS: Nikolai Gogol, Russian drama, *The Government Inspector*, *The Marriage*, Lublin Theatre, actors, Poland, 19th century, 20th century

Wprowadzenie

Dzieje sceniczne Mikołaja Gogola (1809-1852) w teatrze lubelskim, w polskiej wersji językowej, rozpoczyna inscenizacja komedii *Rewizor* (*Ревизор*) z 1890 r., w przekładzie z 1846 r. dokonanym przez Jana Chełmikowskiego. W Lublinie, z uwagi na cenzurę prewencyjną w „zabranym kraju" (w Królestwie Polskim), *Rewizora* w teatrze zawodowym wystawiono ponad czterdzieści lat po ukazaniu się w Wilnie pier-

Copyright © 2024. Elżbieta Stoch. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non Commercial-NoDerivatives 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made.

wszego polskiego tłumaczenia tekstu komedii. Natomiast w świetle przeprowadzonych przez autorkę badań źródłowych, już w 1869 r. odbyło się w Lublinie pierwsze amatorskie przedstawienie *Rewizora* w języku oryginału, co o ponad dwadzieścia lat przesuwa początek recepcji Gogola w teatrze lubelskim. Materiał opracowany na podstawie kwerendy archiwaliów[1] i źródeł prasowych nie był dotąd publikowany. Zebrane dane poszerzają wiedzę na temat dziejów scenicznych Gogola w Polsce w XIX i XX w. (na przykładzie sceny lubelskiej). W sposób znaczący uzupełniają stan badań o najstarsze lubelskie realizacje sceniczne sztuk Gogola, zarówno w języku polskim, jak i w oryginale. Stanisław Dąbrowski i J. Swarzędzki w 1952 r., w pionierskim artykule o dziejach Gogola w Polsce, w odniesieniu do teatru lubelskiego zamieścili jedynie notę: „W Lublinie słyszymy pierwszy raz o Gogolu, i to tylko w związku z *Rewizorem*, 11 I 1890 r., potem dopiero 3 VI 1925 r. (5 przedstawień)"[2]. W kompendium repertuarowym z 2001 r. *Dramat obcy w Polsce 1765-1965* podano tylko dwie lubelskie inscenizacje *Rewizora*, pierwszą z 1890 r. i kolejną z 1906 r., wymieniane już przez Stefana Kruka[3]. Nie odnotowano też lubelskiej premiery *Ożenku* (*Женитьба*). Prowadzone przeze mnie badania mają na celu wypełnienie istniejących luk w teatraliach oraz prezentację dziejów scenicznych Gogola w teatrze lubelskim wraz z recepcją krytyczną, w oparciu o materiały źródłowe.

U źródeł recepcji Gogola w kulturze polskiej

Dzieje recepcji Gogola w zaborze rosyjskim, w granicach którego znajdował się Lublin, wymagają kontekstu historyczno-kulturowego. Car Mikołaj I wydał zgodę na premierę *Rewizora*, która odbyła się 19 kwietnia 1836 r. w Teatrze Aleksandryjskim w Petersburgu. W 1846 r. w Wilnie ukazał się pierwszy przekład tej komedii na język polski, dokonany przez Jana Chełmikowskiego (*Rewizor czyli Podróż bez pieniędzy*)[4]. Tłumaczenie stało się podstawą do teatralnej recepcji Gogola w Polsce. Henryka Secomska podawała, że po klęsce powstania listopadowego także sztuki rosyjskie były objęte zakazami przez cenzurę. W samej Rosji tropiono „starannie wszelki przejaw liberalnej myśli, filozoficznej refleksji, romantycznego buntu, krytyki społecznej". Badaczka zwracała uwagę, że dramat rosyjski na sceny Imperium, „mocno okrojony

[1] Kwerendą objęto materiały źródłowe zgromadzone w Archiwum Państwowym w Lublinie [APL], akta Kancelarii Gubernatora Lubelskiego [KGL] (1866-1917), Rządu Gubernialnego Lubelskiego [RGL] (1867-1918), Akta Miasta Lublina [AML] (1918-1939). O zagadnieniach cenzury rosyjskiej pisałam w: E. Stoch, *Literatura i teatr pod presją cenzury w pierwszej połowie XIX wieku – na przykładzie życia kulturalnego Lublina*, [w:] *Umysły zniewolone. Literatura pod presją*, „Napis" 2009, s. 141-158.

[2] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki [pseud. L. Schillera – dop. E.S.], *Gogol na scenach polskich*, „Pamiętnik Teatralny" 1952, z. 1, s. 83.

[3] *Dramat obcy w Polsce 1765-1965*. *Premiery, druki, egzemplarze. Informator*, red. J. Michalik, t. 1, A-K, red. S. Hałabuda, Kraków 2001, s. 279. Zob. S. Kruk, *Repertuar teatru lubelskiego 1864-1890*, Warszawa 1979, s. 207; Idem, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918*), Lublin 1982, s. 169.

[4] Zgodę na druk tekstu podpisał cenzor Jan Waszkiewicz.

dostawał się z dużymi opóźnieniami dopiero podczas aleksandrowskiej odwilży", czyli po 1855 r.[5].

5 grudnia 1850 r., jeszcze za życia Gogola, odbyła się premiera *Rewizora z Petersburga* po polsku, w zaborze austriackim, w Krakowie, na benefis Adolfa Linkowskiego (Horodniczy). Secomska za Karolem Estreicherem przywołała fakty związane recepcją tej premiery: „cztery lata po zniesieniu autonomii Wolnego Miasta Krakowa […] na widowni wybuchła burza. »Poniżanie władz ruskich uważano za apoteozę austriackich i dlatego sztukę tę spotkało fiasko niespodziewane«"[6]. 17 lutego 1864 r. *Rewizora* wystawiono po raz pierwszy we Lwowie[7].

Opisując historię recepcji Gogola, w Królestwie Polskim, trzeba pamiętać, że władze carskie stały na stanowisku, by nie dopuszczać na scenę sztuk, których „bohaterowie nie najlepiej reprezentowali Rosję (np. *Rewizor*)"[8]. Ewa Heise podawała, że w latach 1868-1880, gdy prezesem dyrekcji WTR był Sergiusz Muchanow, „(a nawet później) nie wystawiono ani jednej pozycji rosyjskiej"[9]. *Rewizor* w Warszawie w języku oryginału grany był przez Teatr Cesarski z Moskwy dopiero w 1886 r.[10]. Należy dodać, że sztukę Gogola reklamowano z rozszerzonym tytułem: *Rewizor z Petersburga*[11]. Dąbrowski i Swarzędzki komentowali, że „taki tytuł brzmiał przyjemniej dla ucha c.k. cenzury, lokalizował bowiem wszystkie inwektywy i nie pozwalał na zbyt śmiałe uogólnienia". Akcentowali, że *Rewizor* „stał się sztuką wybitnie antyrosyjską"[12]. Natomiast premiera Gogolowskiej komedii w Warszawie (po polsku) odbyła się dopiero w 1906 r.

---

[5] H. Secomska, *Warszawska cenzura teatralna 1863-1890*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982, s. 285.

[6] Ibidem. W Krakowie, w późniejszym okresie, 3 kwietnia 1869 r., za dyrekcji S. Koźmiana wystawiono z sukcesem *Rewizora* (Horodniczy – F. Benda, Chlestakow – B. Ładnowski).

[7] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 77. Scena lwowska ma w swojej historii plejadę wykonawców ról Gogolowskich, np. M. Zboiński jako Horodniczy, 1886; M. Frenkiel (Horodniczy), 1889; B. Ładnowski (Horodniczy), 1893; R. Żelazowski jako Chlestakow, 1897; K. Kamiński (Rewizor), 1900. S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 78.

[8] E. Heise, *Teatr polski a literatura w latach 1864-1890*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 4, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1969, s. 10.

[9] Ibidem.

[10] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich…*, s. 79.

[11] Podobnie *Zemsta* A. Fredry musiała być od 1845 r. anonsowana jako *Zemsta za mur graniczny*, zob. E. Stoch, *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864-1997*, Lublin 2012, s. 16, 22. W zaborze rosyjskim, po powstaniu styczniowym, afisze były drukowane dwustronnie: w języku rosyjskim i po polsku, *primo loco* zajmował tekst podany cyrylicą.

[12] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich…*, s. 74.

Rewizor (1869) – spektakl „amatorów ruskich" w Lublinie i początek popularyzacji twórczości Gogola w prasie lubelskiej

W świetle moich badań punkt wyjścia do dziejów scenicznych Gogola w Lublinie, stanowi rozwój amatorskiego teatru rosyjskiego[13], który został zapoczątkowany u schyłku lat sześćdziesiątych XIX w. wraz ze wzmożonym napływem Rosjan, pełniących różnorodne funkcje w administracji carskiej czy szkolnictwie na terenie Guberni Lubelskiej. Po raz pierwszy wystawiono *Rewizora* na scenie lubelskiej w oryginale 4 marca[14] 1869 r. z inicjatywy „amatorów ruskich". Jak wynika z kalendarium życia Gogola, tego dnia przypadała siedemnasta rocznica śmierci pisarza (o czym nie wspominano), ale też zbliżała się sześćdziesiąta rocznica jego urodzin. W „Kurierze Lubelskim", reklamując przedstawienie, podano, że „amatorowie ruscy, dadzą na korzyść towarzystwa ruskiej dobroczynności [sic!], komedię w 5 aktach Gogola pt. *Rewizor*"[15]. 6 marca sprawozdawca pisał: „Prawda, że nam nie przystoi wdawać się w ocenianie gry amatorów: ci, zawsze grają najlepiej, bo cel ich pracy szlachetny, a owocem poświęcenia, *otarcie łzy sierocie, ulga cierpieniom starca*"[16]. Stwierdził jednak, że gra amatorów „była prawie doskonałą", a „licznie zebrana publiczność opuszczała salę teatralną z prawdziwym zadowoleniem". Krytyk wyraził opinię, że zasługą Gogola jest stworzenie udanych postaci scenicznych, „zręcznie w jednej komedii pomieszanych charakterów", które potrafiły „wzrok i słuch widza […] przykuć

[13] M.B. Styk (Stykowa) w latach osiemdziesiątych XX w., badając dzieje sceniczne A. Ostrowskiego w teatrze lubelskim, zwróciła uwagę na rozwój amatorskiego teatru rosyjskiego w Królestwie Polskim „zjawisko, jak się wydaje, zupełnie nieznane. W Lublinie jego działalność datuje się od około 1867 r.", M.B. Stykowa, *Aleksander Ostrowski na scenach lubelskich 1868-1920 (Przyczynek do dziejów teatralnej recepcji Ostrowskiego w Polsce*, [w:] *A. Ostrowski a problemy rozwoju dramatu rosyjskiego*. *Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego w dniach 20-21 listopada 1986 roku*, red. R. Śliwowski, Warszawa 1991, s. 187. „Amatorzy ruscy" 25 stycznia 1868 r. wystawili w Lublinie *Do cudzych sań nie wsiadaj* (*Не в свои сани не садись)* Ostrowskiego (zob. M.B. Stykowa, *Aleksander Ostrowski na scenach lubelskich…*, s. 188), a *Rewizora* Gogola (jak wynika z moich badań) na początku marca 1869 r.

[14] Daty ujednolicono zgodnie z kalendarzem gregoriańskim. Zachowano oryginalną pisownię w nazwach rubryk prasowych z periodyków (np. *Teatr Ruski*, *Teatr ruski*, *Trupa ruska, Trupa małoruska*, czy *Trupa małorosyjska*) i w nazwach własnych. Imiona bohaterów sztuk wg tłumaczeń z epoki i zapisu w materiałach źródłowych (stąd warianty: lokaj Osip i lokaj Józef).

[15] *Wiadomości miejscowe*, „Kurier Lubelski" 1869, nr 18, s. 2. Pozostawiono zapis małą literą w odniesieniu do użytej w anonsie prasowym skróconej nazwy towarzystwa dobroczynności, które było oddziałem Ruskiego Towarzystwa Dobroczynności w Królestwie Polskim. Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w. oddziały towarzystwa funkcjonowały w Lublinie, Piotrkowie i Kielcach. Działały na mocy ustawy zatwierdzonej przez Namiestnika 6 maja 1866 r. i 16 lipca 1869 r. A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 2, Warszawa 1882, s. 274. Dodam, że zapowiadano również koncert „znakomitego artysty, lublinianina Józefa Wieniawskiego", który miał odbyć się 5 marca 1869 r., „w sali klubu ruskiego", „Kurier Lubelski" 1869, nr 18, s. 2.

[16] *Teatr Ruski*, „Kurier Lubelski" 1869, nr 19, s. 1. Zapis kursywą w oryginale.

do sceny”[17]. Opisana premiera *Rewizora* dokumentuje fakt, że amatorom rosyjskim w Lublinie udało się w 1869 r. wystawić w oryginale tę komedię Gogola („na dochód Lubelskiego Ruskiego Towarzystwa Dobroczynności [sic!]”)[18], pomimo obowiązujących ograniczeń. Z zapisów prasowych wynika, że 3 marca 1869 r. (dzień przed premierą *Rewizora*) odbyły się, zorganizowane przez władze zaborcze, oficjalne uroczystości upamiętniające rocznicę wstąpienia na tron Polski Aleksandra II Mikołajewicza[19]. W świetle prawa administracyjnego w Królestwie Polskim od 31 grudnia 1866 r., poza Warszawą, na mocy ustawy o zarządzie gubernialnym, udzielanie pozwoleń na przedstawienia i widowiska należało o uprawnień gubernatorów[20].

Zaznaczyć również należy, że „Kalendarz Lubelski” na rok 1870 zamieścił artykuł o Gogolu, w którym, po raz pierwszy szczegółowo zaznajamiano czytelników z sylwetką twórcy:

> W literaturze ruskiej jako poeta i powieściopisarz, ważne zajmuje stanowisko Mikołaj Gogol. Miłość dla ludu i ubolewanie nad jego wadami, oto są główne cechy jego sposobu zapatrywania się, a chociaż Puszkin wywarł na nim wielki wpływ, jednak nie zdołał wyrobić zupełnego naśladownictwa, tak jak i Lermontow dawszy większe rozmiary jego bujnej imaginacji, nie wyrodził w nim najmniejszego złorzeczenia na społeczeństwo. Gogol boleje nad nim, płacze i cierpi, lecz cierpienia te, choć głębokie i dotkliwe, zawsze są utajone w jego utworach pod osłoną śmiechu serdeczno-wesołego, lub cichego i spokojnego[21].

Popularyzując twórczość Gogola informowano, że jego dzieła są drukowane „w pismach periodycznych”. Jako przykład wymieniono tytuły: „*Majowa noc lub utopia*, *Portret*, *Płaszcz*, *Martwe dusze*”[22] oraz dopowiadano, że dwie przywołane na początku sztuki, zostały przetłumaczone przez „Marcina Szymanowskiego w roku 1857”[23].

---

[17] Ibidem.

[18] Ibidem.

[19] Informowano, że „odprawione zostało uroczyste nabożeństwo w kościołach wszelkich wyznań”, miasto wieczorem było iluminowane, a w teatrze dano „bezpłatne widowisko”, na które przybył naczelnik guberni oraz liczne grono „wyższych urzędników i wojskowych”, „Kurier Lubelski” 1869, nr 19, s. 1. W kontekście premiery *Rewizora*, publicysta na temat ówczesnego życia kulturalnego pisał: „jak na post bawimy się nieźle”, zwracał uwagę, że prawie codziennie są przedstawienia polskiego zespołu Pawła Ratajewicza lub amatorskie, ponadto koncerty, „wystawy stereoskopowe z fantami itp.” Stwierdził: „wszystko to wprawdzie bardzo przyjemne, ale… za drogo kosztuje i wycieńcza nasze kieszenie”. Ibidem.

[20] A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego…*, s. 502.

[21] [B.n.a.], *Mikołaj Gogol*, „Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1870”, s. 9. W świetle moich badań, autor publikacji nawiązał do informacji na temat Gogola, opublikowanych w: *Gogol-Janowski Mikołaj* (hasło), [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. 10, Warszawa 1862, s. 133-135.

[22] Zob. *Майская ночь, или Утопленница*, *Портрет*, *Шинель*, *Мёртвые души*.

[23] [B.n.a.], *Mikołaj Gogol*, s. 10. W tekście z 1870 r. pojawił się błąd. Pisząc o przekładach autorstwa Szymanowskiego, omyłkowo podano nazwę „Tygodnik Mód” (który jeszcze wówczas się nie ukazywał) zamiast „Magazyn Mód”.

Lubelska prapremiera *Rewizora* w języku polskim (1890)

Dąbrowski i Swarzędzki, pisząc o zakazie wystawiania *Rewizora* w XIX w. w Warszawie rządzonej przez Rosjan, wypowiedzieli ważne słowa, będące ukłonem w stronę teatru prowincjonalnego w Królestwie Polskim. Zwrócili uwagę, że *Rewizora* w latach osiemdziesiątych XIX w. z sukcesem „przemycały […] wędrowne teatry prowincjonalne. W ten sposób poznała go Łódź”[24], ale także mieszkańcy Pułtuska w 1883 r.[25] czy Lublina w 1890 r.

11 stycznia 1890 r. odbyła się lubelska prapremiera *Rewizora*, sztukę wystawiło towarzystwo Józefa Dobrzańskiego i Jana Reckiego na benefis Ireny Idziakowskiej[26]. Akcentowano, że „jest to jedna z najlepszych rosyjskich komedii i na wszystkich naszych scenach cieszyła się ogromnym powodzeniem; w lwowskim tylko teatrze graną była więcej niż dwadzieścia razy. W Lublinie, o ile wiemy, nie była nigdy graną po polsku”, co zaznaczono w zapowiedzi[27]. Postać Horodniczego kreował Mieczysław Różański, którego doskonała gra przyczyniła się do sukcesu sztuki. W świetle moich badań Różański wystąpił 23 maja 1889 r. w łódzkiej inscenizacji *Rewizora*, ale tam grał inspektora szkół, Chłopowa[28]. Znajomość egzemplarza teatralnego sztuki pozwalała artystom wcielać się w różne role, w zależności umiejętności scenicznych i potrzeb kolejnych antreprenerów. Z łódzkiej obsady *Rewizora*, w sezonie 1889/1890, poza Różańskim, artystami teatru lubelskiego byli Karolina Felińska i Władysław Gloger[29], pełniący także funkcję reżysera.

---

[24] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich…*, s. 79.

[25] 21 kwietnia 1883 r. *Rewizora* w Pułtusku wystawił Franciszek Idziakowski. T. Sivert, *Sceny ogródkowe. Zespoły amatorskie. Wędrowne teatry prowincjonalne w świetle prasy warszawskie*j, [w:] *Dzieje teatru polskiego…*, s. 276.

[26] *Teatr*, „Gazeta Lubelska” 1890, nr 8, s. [2]. Spektakl wystawiono w teatrze zimowym (działającym od 1886 r.), zwanym dalej Teatrem Wielkim, Teatrem Miejskim, współcześnie Teatr im. J. Osterwy.

[27] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska” 1890, nr 7, s. [2]. W Guberni Lubelskiej *Rewizor* wcześniej był grany w Zamościu 29 listopada 1883 r., przez zespół objazdowy Juliana Myszkowskiego. Zob.: *Dramat obcy w Polsce*, t. 1…, s. 279.

[28] 23 maja 1889 r. „Dziennik Łódzki” anonsował *Rewizora* (w 5 aktach) na benefis Czesława Knapczyńskiego w ogrodzie Sellina. W świetle afisza benefisant grał w Łodzi poczmajstra Szpekina, *Teatr Łódzki*, „Dziennik Łódzki” 1889, nr 116, s. 4. Należy dodać, że cztery lata wcześniej (w okresie karnawału w 1885 r.) *Rewizor petersburski*, anonsowany jako „wyborna komedia”, został wystawiony też w Łodzi przez zespół Józefa Teksla. 23 stycznia 1885 r. pisano o próbach do spektaklu i zapowiadano „humorystyczne przygody podróżującego kapitana od piechoty” w zestawieniu z „zupełną martwotą” karnawału, *Z teatru polskiego*, „Dziennik Łódzki” 1885, nr 17, s. 3. A. Kuligowska zwracała uwagę, na „osobliwe rozumienie” utworu Gogola zawarte w inseracie, ale wynikało ono zapewne z dostępnego realizatorom tłumaczenia tekstu, por. A. Kuligowska, *Teatr łódzki w latach 1863-1888*, [w:] *Dzieje teatru polskiego…*, s. 358.

[29] K. Felińska w 1889 r. w Łodzi partnerowała Różańskiemu (Chłopow) jako jego sceniczna żona, a W. Gloger grał lokaja Józefa. Z uwagi na brak lubelskiego afisza trudno ustalić czy Felińska w obu teatrach grała tę samą rolę. Natomiast jest wysoce prawdopodobne, że Gloger wcielił się w postać Józefa, analiza jego kariery artystycznej pokazuje, że specjalizował się w tej roli i miał ją w swoim emploi także w kolejnym lubelskim spektaklu *Rewizora* (po polsku) z 1906 r.

Władysław Czarnołuski („Gazeta Lubelska") zwracał uwagę, że „zaprawiony lokalnym kolorytem *Rewizor* traci wiele w tłumaczeniu", mimo tego „potrafił szczerze zabawić publiczność przez całe 5 aktów, dzięki dosadnej charakterystyce typów i niegasnącemu ani na chwilę humorowi"[30]. Krytyk stwierdził, że humor stanowi *differentia specifica* twórczości Gogola. W opozycji do innych autorów „nie jest to chorobliwie – zjadliwy, pełen rozczarowania humor Lama[31], ale pogodny, dobroduszny, mający zawsze na celu obok ośmieszenia naukę, nie wątpiący nigdy o poprawie, a przy tym niewyczerpany i szczerze komiczny"[32]. Czarnołuski, wypowiadając się na temat recepcji Gogola w Europie, zestawiał jego twórczość z dziełami Karola Dickensa oraz Williama Makepeace'a Thackeraya („najznakomitszych humorystów europejskich"), którzy stosowali również satyrę jako środek obrazowania. Z perspektywy 1890 r. zaznaczył, że „Gogol pisał przeważnie utwory powieściowe, dla sceny zaś napisał tylko dwie komedie: mało grywane *Zamęście* i *Rewizora*"[33].

Rewizor i *Martwe dusze* – spektakle gościnne towarzystw ruskich w Lublinie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. oraz pierwsze próby wystawienia *Ożenku*

W polskiej kulturze porozbiorowej, w latach osiemdziesiątych XIX w. wyodrębniono nowe zjawisko – regularne występy gościnne rosyjskich zespołów teatralnych, co stanowi *signum temporis*. Maria Prussak, podawała, że „od 1882 roku teatry cesarskie uzyskały pozwolenia na wyjazdy na prowincję". Inicjatorem występów był generał-gubernator Josif W. Hurko. Bardzo często przypadały one na okres prawosławnego Wielkiego Postu, bowiem wówczas „obowiązywał zakaz organizowania widowisk w obu stolicach cesarstwa, zniesiony w 1907 roku"[34].

Lublin znalazł się na szlaku trup ruskich[35] (a także małoruskich), objeżdżających ziemie Królestwa Polskiego, w tym miasta, w których mieściły się garnizony wojskowe. Układ repertuaru dostosowany był zwykle do *emploi* artystów, kreujących pierwszoplanowe role. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. w ramach gościnnych wy-

[30] W.Cz. [Czarnołuski], *Teatr*, „Gazeta Lubelska" 1890, nr 9, s. 2.

[31] O twórczości Jana Lama (1838-1886) zob.: J. Krzyżanowski, *Jan Lam. Wstęp do Pism J.L. w pięciu tomach*. Wydanie jubileuszowe 1838-1938, t. 1, Warszawa 1938, s. I-XL.

[32] W.Cz. [Czarnołuski], *Teatr…*, s. 2.

[33] Ibidem.

[34] M. Prussak, *Rosjanie w Warszawie*, „Pamiętnik Teatralny" 1986, z. 4, s. 601-602. Aktor S. Krzesiński, wspominając okres Wielkiego Postu (1828), odnotował kluczowe zdanie: „w tę porę na Litwie i w całym zabranym kraju aż do Wielkiejnocy grywać nie wolno, tak samo jak w Rosji". S. Krzesiński, *Koleje życia, czyli materiały do historii teatrów prowincjonalnych*, oprac. S. Dąbrowski, Warszawa 1957, s. 66.

[35] M.B. Stykowa stwierdziła: „występy teatrów rosyjskich na scenach polskich są znane tylko w odniesieniu do Warszawy. Wciąż nieznana jest prowincja". Ostrowski w Lublinie, wg ustaleń M.B. Stykowej, grany był w oryginale przez trupy ruskie od 1890 r. Zob.: M.B. Stykowa, *Aleksander Ostrowski…*, s. 189. Wśród repertuaru wystawianego w Lublinie u schyłku XIX w. przez zespoły cesarskie pojawiały się wówczas też takie nazwiska jak A. Czechow. Zob. E. Stoch, *Dzieje klasyki polskiej i obcej na scenach lubelskich w latach 1864-1997*, Lublin 2003, mps.

stępów w Lublinie pojawiły się też sztuki Gogola, grane w języku oryginału[36]. Należy zaznaczyć, że gdy artyści teatrów cesarskich przybywali na występy, zespół lubelski najczęściej udawał się do innych miast, np. do Radomia, udostępniając gościom gmach teatru lub przenosił się do starego teatru Makowskiego.

19 marca 1895 r. teatr ruski gościnnie wystawił w Lublinie *Rewizora* w oryginale, anonsowanego jako „arcydzieło Gogola"[37]. Po premierze z entuzjazmem pisano: „Wybór *Rewizora* wiecznie młodej i wiecznie prawdziwej sztuki, genialnego pisarza Gogola, wprawił widzów […] w pewien rodzaj uwielbienia dla artystów". Za atut spektaklu uznano brak „konceptów wyprowadzonych lub zebranych z ulicy", a także funkcję ludyczną komedii, „wielki dar rozśmieszania publiczności"[38]. Spośród obsady wyróżniono Czernowa za rolę Horodniczego, oddaną „szczerze i z prawdziwą werwą artystyczną". Saburow zagrał Rewizora starannie, natomiast „ucharakteryzowany był na młodego chłopca, a to nie licowało z rolą". Chwalono Michajłowa, stwierdzono, że był „paradnym lokajem". Doceniono też artystów grających urzędników oraz role kobiece (Krywską za wizerunek żony Horodniczego, Iczarową – jej córkę, Gorewą jako Wdowę po ślusarzu)[39].

Rok później, gdy do Lublina przybył teatr ruski P.W. Samojłowa, występy zapoczątkowano premierą *Rewizora* (11 marca 1896 r.). Sztukę, podobnie jak w 1895 r., reklamowano jako „arcydzieło Gogola"[40]. Prasa doceniła występ aktorów, którzy „z prawdziwym przejęciem się" zagrali bohaterów, stworzonych „przez genialne pióro Gogola" i oddali klimat utworu. Szczególne chwalono Samojłowa za „doskonałą" kreację Chlestakowa – „pseudorewizora". Artysta „zbierał bezustanne oklaski za swoją naturalną grę, aktorską intuicję i wyśmienity humor"[41]. Zwracano uwagę, że Horodniczy „miał również dobrego wykonawcę", a jego sceniczna żona Anna i córka z sukcesem ukazały Gogolowskie wizerunki „prowincjonalnych dam". Szczególnie „rubaszny lokaj Rewizora Osip bawił całe audytorium niewymuszonymi konceptami"[42]. 15 marca Samojłow wystawił jeszcze raz *Rewizora* dla uczącej się młodzieży. W recenzji akcentowano, że sala teatralna była wypełniona po brzegi „przez uczniów i uczennice miejscowych szkół"[43].

---

[36] Umieszczanie *Rewizora* Gogola oraz innych nowości w repertuarze miało przyciągnąć do teatru publiczność zarówno ruską, mieszkającą w Lublinie i pełniącą funkcje służbowe na terenie Guberni Lubelskiej, jak i polską, a tym samym zapewnić efekt kasowy.

[37] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1895, nr 62, s. 2.

[38] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1895, nr 64, s. 2.

[39] Ibidem.

[40] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1896, nr 58, s. 2. Premiera *Rewizora* (z 1896 r.) odbyła się 60 lat od petersburskiej prapremiery sztuki, ponadto w marcu, w miesiącu, gdy przypadała rocznica śmierci pisarza.

[41] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1896, nr 59, s. 2.

[42] Ibidem.

[43] *Teatr ruski*, „Gazeta Lubelska" 1896, nr 63, s. 1. W repertuarze trupy ruskiej Samojłowa znalazł się także znany już widzom z polskiej prapremiery w 1889 r. *Las* (*Лес*) Ostrowskiego. Samojłow 14 marca 1896 r. wystawił *Las*, a 15 marca *Maskaradę* (*Маскарад*) Michaiła Lermontowa. Największy sukces

Wiosną 1897 r. występowało w Lublinie Towarzystwo Artystów Imperatorskich Teatrów z Petersburga pod kierownictwem Nikołaja Arbenina[44]. 6 kwietnia 1897 r. na przedstawieniu porannym grano *Martwe dusze (Мёртвые души)* Gogola, komedię *Propozycja (Oświadczyny*, ros. *Предложение*) Antoniego Czechowa oraz „drobne utwory poetów ruskich"[45]. Jest to pierwsza potwierdzona realizacja *Martwych dusz* w Lublinie. Zachowany afisz dokumentuje tytuły trzech obrazów: I. *U Koroboczki*, II. *U damy ujmującego obejścia się pod każdym względem*, III. *U generała Betriszczewa*. W I obrazie wystąpili: Warwara W. Strielska jako Natalia Koroboczka (obywatelka ziemska), Czernow – Paweł Cziczikow. W II obrazie zagrały: Winogradow (Dama ujmującego obejścia się pod każdym względem) oraz Wasiljew (Dama, ujmująca obejściu się). W części III wystąpili: Konstantin A. Warłamow jako Generał Betriszczew, Taniejew w roli jego córki Ulinki oraz Czernow jako Cziczikow[46]. Trupa cesarska, aby pozyskać widownię *Martwe dusze* i *Oświadczyny* zagrała „po cenach zniżonych, przeważnie dla młodzieży gimnazjalnej"[47].

7 kwietnia 1897 r. artyści z Petersburga wystawili *Rewizora*[48] w reż. Nikołaja Arbenina (zagrał też Ziemlanikę). Czernowa prezentowano jako aktora znanego „dobrze lubelskiej publiczności", podobnie jak w 1895 r. kreował Horodniczego i dodatkowo Szpiekina. Uwaga widzów skupiła się na grze Konstantina Warłamowa, „głośnego artysty Cesarskich teatrów" (Osip)[49] i jego *vis comica*, za którą „zbierał rzęsiste oklaski", a także na występie W.W. Strielskiej (Wdowa Poszlopkina), nazwanej przy okazji benefisu „jedną z najzdolniejszych artystek"[50]. Glafira Wiktorowna Panowa zagrała Marię, N.C. Wasiliewa wystąpiła jako Anna[51]. W prasie podano, że artyści Arbenina „odegrali komedię z pietyzmem dla pamięci Gogola"[52].

Towarzystwo Artystów Imperatorskich Teatrów z Petersburga w 1898 r. ponownie odbywające swoje tournée po Królestwie Polskim, na 12 marca planowało w Lublinie premierę *Ożenku* Gogola, na benefis Arbenina i Panowej, co dokumentują archi-

---

odniosła *Maskarada*, określona jako „prześliczny", „efektowny dramat". Wystawa sztuki w konwencji realistycznej sprawiła, że w kulinacyjnym momencie na widowni „rozlegał się płacz", ibidem.

[44] N. Arbenin w latach 1885-1895 był artystą Teatru Małego w Petersburgu, [w:] https://www.maly.ru/en/history/truppa_17 (20.11.2023).

[45] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 79, s. 1.

[46] APL, RGL R 1897:18, cz. I, s. 288. Arbenina przedstawiano na afiszu jako „reżysera i pełnomocnika towarzystwa".

[47] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 79, s. 1.

[48] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 77, s. 2.

[49] Warłamow, nazywany „królem rosyjskiego śmiechu", specjalizował się w roli Osipa. Zagrał tę postać w 1892 r. w Warszawie podczas występów Teatru Petersburskiego. S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 79. Publiczność lubelska „w dowód uznania ofiarowała p. Warłamowi srebrny wieniec z odpowiednim napisem", *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 79, s. 1.

[50] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 81, s. 2. Strielskiej wręczono „wspaniały kosz kwiatów i samowar".

[51] APL, RGL R 1897:18, cz. I, s. 292, 310.

[52] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 80, s. 2.

walia[53]. Ostatecznie, bez podawania przyczyn zmieniono repertuar i wystawiono sztukę *Uriel Akosta* (*Уриэль Акóста*) Karla Gutzkowa z Arbeninem w roli tytułowej i Panową (Judyta) „perłą i ozdobą petersburskiej sceny"[54].

W świetle badań okazuje się, że to amatorzy wystawili po raz pierwszy w Lublinie *Ożenek*. Spektakl odbył się 20 marca 1900 r. na rzecz „niedastatocznych" uczniów lubelskiego gimnazjum męskiego. Przedstawienie zrealizowano „przy udziale uczniowskiej orkiestry i chóru"[55]. Na prapremierę *Ożenku* w polskim teatrze zawodowym entuzjaści twórczości Gogola musieli poczekać do 1908 r. (realizacja Aleksandra Zelwerowicza w Łodzi), a lublinianie do 1909 r.

Taras Bulba, *Wij* oraz *Noc majowa* Gogola w Lublinie jako nowości repertuarowe trup małoruskich (1897-1902)

W sezonie letnim 1897 r. w repertuarze sceny lubelskiej znalazł się *Taras Bulba pod Dubnem* (*Тарас Бульба*), według opowieści Gogola. Sztukę wystawiło gościnnie Towarzystwo Małorosyjskich Artystów A. Wasilenki, 1 sierpnia 1897 r.[56].

Należy zaznaczyć, że w recenzjach z epoki pojawiały się ważne informacje o barierze językowej w odniesieniu do występów zespołów ukraińskich. 6 maja 1898 r. po premierze sztuki ludowej *Nieszczęśliwa miłość* (*Несчастная любов*) Leonida J. Mańki, wystawionej przez trupę małoruską z Galicji, napisano, że „nielicznie zebrana publiczność oklaskiwała grę artystów", ale też stwierdzono: „co do treści sztuki niewiele da się powiedzieć, ponieważ języka małoruskiego nasz sprawozdawca nie posiada w takim stopniu, aby mógł sądzić o wartości tego dramatu"[57].

28 kwietnia 1901 r. Małoruskie Towarzystwo Dramatyczne Maksimowicza występy w Lublinie zakończyło premierą na podstawie opowiadania *Wij* (*Вий*) Gogola. W adaptacji Marka Kropiwnickiego utwór uzyskał formę „efektownej sztuki"[58].

---

[53] APL, RGL R 1898:10, s. 4-5, 129-131. Dodam, że dzień wcześniej (11 marca 1898 r.) zespół artystów teatrów cesarskich pod kierunkiem Arbenina z klasyki światowej planował wystawić w Lublinie fragment *Juliusza Cezara* (*Юлий Цезарь*) W. Szekspira (pt. *Płacz Antoniusza nad grobem Cezara*). Zob. E. Stoch, *Shakespeare in the Lublin Theatre in 19th and 20th centuries*, Lublin 2015, s. 87, 179, 193.

[54] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1898, nr 53, s. 3. G. Panowa w latach 1887-1895 była artystką Teatru Małego w Petersburgu.

[55] APL, RGL R 1900:26, af. i program. Spektaklu tego nie odnotowała M.B. Styk w swojej monografii lubelskiego teatru amatorskiego z 1997 r.

[56] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 165, s. 2. *Taras Bulba* wzbudzał w kulturze polskiej emocje z uwagi na drażliwe tematy obecne w fabule powieści. W *Encyklopedii* z 1862 r., pisząc o książce Gogola, zwracano uwagę, że „potyczki […] Kozaków z polskimi wojskami w duchu homerycznym przedstawione zepsuły swą niestosownością bystrość działania i jednolitość tonu", *Gogol-Janowski M.…*, s. 134.

[57] *Z teatru*, „Gazeta Lubelska" 1898, nr 94, s. 3. W odniesieniu do określenia „nielicznie zebrana" dodam, że w świetle danych ze spisu ludności, opublikowanych w prasie, w Lublinie w 1898 r. mieszkało 50 152 osób (dane bez zróżnicowania na narodowość). „Gazeta Lubelska" 1898, nr 98, s. 1.

[58] *Trupa małoruska*, „Gazeta Lubelska" 1901, nr 94, s. 3.

Rok później, 31 maja 1902 r., w teatrze letnim „Rusałka", towarzystwo małorosyjskich operetkowo-dramatycznych artystów pod dyrekcją Mitrofana K. Jaroszenki wystawiło również sztukę *Wij*, którą w zimie zespół ten grał w Warszawie. *Wij* był reklamowany w Lublinie jako „fantastyczna feerye"[59]. Krytycy warszawscy nazywali adaptację „fantastyczną powiastką", wymagającą „odpowiednich maszynerii", co stwarzało problemy techniczne realizatorom. 13 stycznia 1902 r. o spektaklu Jaroszenki pisano w Warszawie:

> *Wij*, nie może „wyjść" na scenie, jeśli nie otrzyma odpowiednich maszynerii. Muszą być zapadnie, muszą być dekoracje w mgnieniu oka zmieniające się, muszą być wreszcie całe szeregi pomocniczych przedmiotów, jak potwory, nietoperze latające, ogniki błędne itd. itd. Tego wszystkiego wczoraj brakło artystom trupy p. Jaroszenki, fantazja straciła przeto na efekcie; choć ją „domowymi" środkami i grą pełną ożywienia podtrzymywano co sił starczyło[60].

Sprawozdawca warszawski zwrócił uwagę, że „rzecz sama wesoła, okraszona melodyjną muzyczką, podobała się licznie zebranej publiczności a zwłaszcza dzieciom, których było sporo". Wyraził opinię, że „orkiestra, pięta Achillesowa, każdego podróżującego towarzystwa i tym razem… piętą być nie przestała i często gęsto psuje harmonię śpiewu na scenie"[61].

Jaroszenko podczas tournée, 3 czerwca 1902 r. w Lublinie na afiszu umieścił także *Noc majową*, operę fantastyczną w 3 aktach F. Ustienko-Harmasza z librettem z Gogola, zaprezentowaną w teatrze letnim „Rusałka"[62]. Warto dodać, że w okresie, gdy zespoły małoruskie w ramach gościnnych występów upowszechniały adaptację sceniczną *Wija*, teatrem lubelskim kierował Henryk Morozowicz, który promował nową dramaturgię modernistyczną, w tym np. dramaty Stanisława Przybyszewskiego, wywołujące żywą dyskusję wśród krytyków lubelskich[63].

---

[59] *Teatr Rusałka*, „Gazeta Lubelska" 1902, nr 116, s. 1. Uwagę prasy zwróciły afisze reklamowe zespołu Jaroszenki. 12 maja podano: „Towarzystwo to nazywa się na afiszach trupą Warszawskiego Rządowego teatru [sic!]. Nie znamy racji i podstawy tego tytułowania się, o ile jednak wiemy w całym państwie rosyjskim nie było dotychczas rządowej małorosyjskiej trupy teatralnej", *Trupa małorosyjska*, „Gazeta Lubelska" 1902, nr 102, s. 2.

[60] Jaroszenko wystąpił w roli Setnika, Zinina „z dużym wdziękiem" grała Pannową (jego córkę), *Małorosyjskie przedstawienie*, „Kurier Poranny" 1902, nr 13, s. 2.

[61] Ibidem.

[62] *Teatr Rusałka*, „Gazeta Lubelska" 1902, nr 117, s. 1. Por. S. Kruk, *Teatr ukraiński w Lublinie*, „Kamena" 1973, nr 16, s. 5.

[63] Zob. S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918*), s. 158-160. Por. E. Stoch, *Dzieje recepcji scenicznej Stanisława Przybyszewskiego w teatrze lubelskim do roku 1918*, [w:] *Przybyszewski – rewizje i filiacje*, red. G. Matuszek, Kraków 2015, s. 269-282.

Polskie przedstawienia *Rewizora z Petersburga* na scenie lubelskiej w latach 1906-1907

8 lutego 1906 r. Czesław Wiśniewski, by uświetnić benefis Emilii Różańskiej przygotował inscenizację *Rewizora z Petersburga*, „głośnej sztuki Gogola”[64]. W świetle aktualnego stanu badań jest to druga polska premiera tej komedii w Lublinie. Spektakl reżyserował Julian Szelągowski (zagrał też Dmuchanowskiego), Różańska kreowała Annę, a Eugenia Bogusińska, córkę Marię[65]. Powrót do *Rewizora* w 1906 r., w okresie, gdy przedmiotem uwagi Polaków była sprawa języka polskiego w szkole, sądzie i administracji, był głosem środowiska teatralnego wykorzystującym moc scenicznego słowa jako środek satyry antycarskiej. Należy zaznaczyć, że brakuje informacji prasowych z 1906 r. na temat recepcji krytycznej *Rewizora* z uwagi na zawieszenie w tym samym czasie przez władze rosyjskie aż trzech tytułów prasowych: „Gazety Lubelskiej”, „Gońca Lubelskiego” i „Dziennika Lubelskiego”, co nastąpiło „z rozkazu czasowego p. jenerał[a]-gubernatora Lubelskiego”, w związku ze „stanem wojennym”[66].

W kontekście inscenizacji *Rewizora* (z 1906 r.) dodam, że Kruk (w 1982), pisząc o życiu teatralnym w Lublinie w okresie rewolucji 1905 r., zwracał uwagę, że z repertuaru obcego wystawiono wówczas, poza komedią Gogola, po raz pierwszy w języku polskim *Na dnie* (*На дне*) Maksyma Gorkiego (prem. 5 kwietnia 1906 r.), a także *Birbanta (Brata marnotrawnego)*, ros. *Бирбант (Блудный брат)* Oscara Wilde’a[67].

Na początku kwietnia 1907 r. zespół Bolesława Bolesławskiego, artysty dramatycznego teatrów rządowych warszawskich, gościnnie wystawił także *Rewizora z Petersburga*. Wśród teatraliów nie zachowała się dokumentacja, uściślająca datę dzienną premiery, ale pisano o niej 16 kwietnia 1907 r. w „Ziemi Lubelskiej”, dokonując przeglądu repertuaru[68]. Krytyk zastanawiał się: „Czyżby u nas tylko operetka, jako rodzaj sztuki bardziej międzynarodowy, mógł liczyć na powodzenie?”[69]. W kontekście

---

[64] *Z teatru*, „Ziemia Lubelska” 1906, nr 12, s. 4. Trzy tygodnie wcześniej, 14 stycznia 1906 r. odbyło pierwsze polskie przedstawienie *Rewizora* w Warszawie, będące wyrazem zmian wobec teatrów po rewolucji 1905 r. S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenach polskich*, s. 79. Z drugiej strony, także w kwietniu 1906 r. słynny polski artysta Kazimierz Kamiński zagrał w Rosji po polsku Chlestakowa. Ibidem, s. 83.

[65] W sztuce wystąpili także: Gloger jako Józef (postać tę miał w swoim emploi od lat 80. XIX w.), Bielicki (Ziemlenika), Wiśniewski (Lapkin-Tiapkin), T. Kostecki (Chłopow), S. Wojdalski (Szpiekin), Tomaszewski (Bobczyński), W. Bereśniewicz (Dobczyński), T. Orłowski (Kupiec Abdulin), W. Rybicki (Chlestakow), Jasińska (Kelner), Górska (Wdowa Poszlopkina), A. Brokowski (Policjant Dzierżymorda), Dąbrowski (Swistunow), J. Zboińska (Sługa Michał).

[66] „Ziemia Lubelska” 1906, nr 13, s. 1.

[67] S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)*..., s. 169.

[68] „Ziemia Lubelska” opublikowała informację, że wśród sztuk z literatury obcej zespół Bolesławskiego wystawił gościnnie m.in. dramat *Zbójcy* (*Разбóйники*) Fryderyka Schillera, *Zmartwychwstanie* (*Воскресение*), adaptację powieści Lwa Tołstoja w opracowaniu Henrego Félixa Bataille, ale i *Sherlocka Holmesa* (*Шерлок Холмс*) Arthura Conan Doyle’a i krotochwilę *Mąż o dwóch żonach* (*Муж с двумя женами*) Kurta Kraatza. *Przegląd Teatralny*, „Ziemia Lubelska” 1907, nr 101, s. 2.

[69] Ibidem.

informacji o teatrze świecącym pustkami dodam, że Jan Orłowski, „utyskiwania recenzentów" na brak widzów na spektaklach sztuk rosyjskich, nazwał „swoistą konwencjonalną retoryką, za którą kryła się przecież całkiem inna strona ówczesnej rzeczywistości »przywiślańskiego kraju«"[70].

Nowe rosyjskie wykazy sztuk dozwolonych i refleksje o recepcji Gogola na łamach lubelskiego „Kuriera" z 1908 r.

Chcę zaznaczyć, że w opisywanym okresie w Królestwie Polskim wciąż funkcjonowały spisy utworów dozwolonych do wystawiania na scenie, *signum* ustawodawstwa rosyjskiego. Wykazy te określały „granice wolności słowa" w polskim teatrze. 28 czerwca 1908 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wysłało do Gubernatora Lubelskiego pismo (nr 6249), do którego dołączony dokument zawierał *Całkowitą alfabetyczną listę dramatycznych utworów w języku rosyjskim, zatwierdzonych do wystawiania na scenie narodowych teatrów*, zestawioną 1 kwietnia 1908 r.[71]. W spisie, z twórczości Gogola, figurują: *Ożenek* (wydanie z 1887 r.)[72], *Rewizor*[73] oraz *Martwe dusze*, wydane nakładem Litografii Moskiewskiej Teatralnej Biblioteki 1894 r.[74]. Rozporządzenie dawało priorytet sztukom wystawianym w języku rosyjskim na scenach określonych mianem „narodowych teatrów".

W tym samym czasie (3 lipca 1908 r.) Jan Iwański, redaktor „Kuriera" nawiązał do obecności Gogola w programach gimnazjalnych w Królestwie Polskim. Zwracał uwagę, że „poza Puszkinem, Lermontowem i Gogolem, uczeń […] w literaturze rosyjskiej nie widzi nic […] i z uśmiechem politowania myśli o braku kultury rosyjskiej"[75]. Wyraził opinię, że w recepcji „wychowańców szkół rosyjskich" wraz „z Gogolem umierała dla nas powieść rosyjska (faktycznie dopiero z Gogola narodzona)". Podnosił fakt, że: „wielu" z jego pokolenia „przenosi swą niechęć z instytucji rządowych na literaturę"[76].

Lubelska premiera *Ożenku* (1909 r.) w gościnnej realizacji Aleksandra Zelwerowicza

Polska prapremiera komedii *Ożenek* odbyła się 1908 r. w Łodzi w reż. Aleksandra Zelwerowicza. Artysta po pożarze łódzkiego teatru „Victoria" odbywał tournée po innych miastach i 4 czerwca 1909 r. *Ożenek* wystawił w Lublinie. Inscenizacja Zelwerowicza to lubelska premiera *Ożenku*. Daniel Śliwicki zaznaczył, że jest to sztuka „nieznana" widzom. 6 czerwca pisał, że *Ożenek*: „jest satyrą na stosunki kupieckie

[70] J. Orłowski, *Slavica w prasie lubelskiej lat 1905-1914*, „Roczniki Humanistyczne" 1994, z. 7, s. 59.
[71] APL, KGL, 1908/10 III.
[72] Ibidem, s. 23, poz. 244.
[73] Ibidem, s. 62, poz. 662.
[74] Ibidem, s. 41, poz. 432.
[75] J. Iwański, *Parę uwag o literaturze rosyjskiej*, „Kurier" 1908, nr 148, s. 2-3.
[76] Ibidem.

rosyjskie, dziś naturalnie przebrzmiałą". Stwierdził, że wystawiona została „bez zarzutu", bez zbędnej szarży. Za świetną uznał rolę Swatki (Maria Dąbrowska) i Swata (Wiktor Nałęcz Kamiński), którzy oddali „duch[a] czasu komedii"[77].

Iwański, który wcześniej wypowiadał się na temat znajomości literatury rosyjskiej przez jego pokolenie, stwierdził: „I choć dla naszych wymogów artystycznych może zbyt już pierwotnym jest humor Gogolowskich bohaterów, choć nazbyt może obcym jest tło i charakter wypadków, to jednak z prawdziwą przyjemnością słuchaliśmy *Ożenku*"[78]. W jego ocenie spektakl opracowano z pietyzmem, a artyści odegrali sztukę „świetnie, z głębokim zrozumieniem i odczuciem charakteru epoki". Spośród aktorów wyróżnił Ludwika Fritschego za rolę Podkolesina („artysta dużej miary i wysokiej inteligencji"), „niezrównaną" Antoninę Broniczową (Kupcówna) i Kamińskiego (Swat)[79].

Rewizor (1910) jako „ostra satyra świata urzędniczego" i jej recepcja krytyczna

30 listopada 1910 r. Henryk Czarnecki wystawił w Lublinie *Rewizora*[80] (czwarta zapomniana realizacja w języku polskim). „Kurier" anonsował, że jest to „utwór, który się nie zestarzał dotąd i wielkiej swej wartości, jako ostra satyra świata urzędniczego nie stracił"[81]. Antoni Miller nie krył rozczarowania reżyserią i był zawiedziony grą niektórych aktorów:

> Pierwszych parę aktów doprowadziły mnie do rozpaczy. Miałem wrażenie, że wszyscy odbywali próbę. Horodniczy (p. Szelągowski) podrygiwał na miejscu, a inni partnerzy, pomimo świetnej charakteryzacji, rzucali zeza do pogotowia – suflera[82].

Kolejne akty grano już w „dobrym tempie", eksponując sceny zbiorowe. Miller sugerował, że było to zasługą Henryka Klimontowicza (Chlestakow), który „natchnął i inspirował kolegów »scenicznym klejem«, którego nie zdołał nadać reżyser". Aktor „rolę swą (pomimo pewnego niezrozumienia intencji Gogola) wykonał wykwintnie, z precyzją i dobrym obmyśleniem". Krytyk stwierdził, że Julia Galińska postaci Marii „nadała dużo wdzięku", za dobry uznał „jej pomysł typowo rosyjskiego gryzienia »siemiaczek«". Józefa Winiarska znakomicie kreowała „Horodniczychę". Prosznowski i Kopczewski, jego zdaniem, „zepsuli słynne humorystyczne role" Bobczyńskiego i Dobczyńskigo. Zastanawiał się „po co obaj wprowadzili jąkanie niemożliwą szybką paplaniną, tak że połowa dowcipów nie doszła uszu słuchacza". Stwierdził: „wina to

[77] Amator Krytyk [D. Śliwicki], *„Ożenek" Gogola*, „Ziemia Lubelska" 1909, nr 152, s. 4.

[78] J. Iwański, *2. występ trupy łódzkiej pod dyr. A. Zelwerowicza. „Ożenek" komedia w 3 aktach Gogola*, „Kurier" 1909, nr 127, s. 3.

[79] Ibidem.

[80] *Teatr Wielki*, „Ziemia Lubelska" 1910, nr 328, s. 3.

[81] *Z teatru*, „Kurier" 1910, nr 275, s. 3.

[82] A. Miller, *Teatr Wielki. Rewizor (kom. Gogola)*, „Gazeta Lubelska" 1910, nr 151, s. 3.

reżysera. Improwizacja ról charakterystycznych w tak dobrym teatrze jak lubelski, nie powinna być tolerowana”[83].

3 grudnia 1910 r. sprawozdawca „Kuriera” również wyraził swoje zastrzeżenia i uwagi krytyczne. Pisał:

> przedstawienie ukazało nam *Rewizora* – M. Hohola, rzecz równocześnie przebrzmiałą i aktualną (… *il n' y a que le provisoire qui dure!*[84]). Grano z małymi wyjątkami z gruba i bez umiarkowania. Niepotrzebnie zupełnie naśladowano akcent rosyjski, tworząc z języka *mixtum compositum* niepolskie i nierosyjskie. Lepiej odda ducha komedii tłumaczenie umiejętne, ani rażące barbaryzmy, które zupełnie chybiają celu[85].

Publicysta wytknął realizatorom „niezupełnie ścisłe […] rozgraniczenie stylu komedii od stylu farsy?”[86]. Podzielił opinię Millera („Gazeta Lubelska”), co do przesadnej szarży jako środka wyrazu artystycznego, co uwidoczniło się w rolach Dobczyńskiego i Bobczyńskiego i skutkowało obniżeniem „poziomu komedii i jej efektowności”. Jego zdaniem w realizacji scenicznej *Rewizora* z 1910 r. „brak było oryginalności w ujęciu ról”, a dominował „przesadny strach przed władzą”. Natomiast wyróżnił Winiarską (Anna) i Galińską (Maria), które zagrały role bez „piętna farsy” oraz A. Wzorczykowskiego za komizm postaci służącego. W grze Klimontowicza (Chlestakow) „raziła nieco nonszalancja w traktowaniu roli”[87].

Rewizor z Petersburga (1916) w pełnej inscenizacji Halickiego i aluzje o powrocie „ruskiego czynownika”

Kolejna premiera Gogolowska przypada na okres I wojny światowej. W 1915 r. wraz z wejściem do Lublina Austriaków i sił polskich nastąpiły zmiany w repertuarze teatru. 6 kwietnia 1916 r. Henryk Halicki wystawił w Lublinie po polsku i „po raz pierwszy w całości” *Rewizora z Petersburga*. Wybór sztuki, w ocenie Kruka, był ukłonem w stronę satyry antycarskiej[88]. „Nieśmiertelną satyrę Gogola” umieszczono w repertuarze, by uświetnić benefis Wojciecha Dąbrowskiego (Horodniczy), „ulubieńca” lubelskiej publiczności, uważanego za jednego „z wybitniejszych artystów dramatycznych scen prowincjonalnych”[89]. Prasa informowała, że komedia wystawiona

---

[83] Ibidem.

[84] Francuskie przysłowie tłumaczone na język angielski jako: only the provisional lasts.

[85] T. S., *Z teatru*, „Kurier” 1910, nr 278, s. 2.

[86] Ibidem.

[87] Krytyk stwierdził, że „w scenie pijackiej to mogło uchodzić, lecz w dalszym ciągu nie było już na miejscu”. Ibidem. Premiery *Rewizora* z 1910 r. nie wymieniano w syntezach teatralnych, a zebrane przeze mnie dane wypełniają lukę w badaniach.

[88] S. Kruk, *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)…*, s. 198.

[89] *Teatr Wielki. Benefis Dąbrowskiego*, „Ziemia Lubelska” 1916, nr 165, s. 3.

w Warszawie „cieszyła się niezwykłym powodzeniem”[90]. Sprawozdawca „Głosu Lubelskiego” chwalił spektakl, ale repertuar rosyjski uznał za chwilową modę („Moda jak to moda, z czasem przemija”). W kontekście historii Polski nie był przekonany do tematyki sztuki, co wyraził w aluzjach o powrocie ruskiego czynownika i jego „rozplenieniu się” na scenie polskiej:

> Od pewnego czasu weszły u nas w modę tematy tzw. rosyjskie. Wygnany z kraju (oby bezpowrotnie) russkij [sic!] czynownik zapanował na scenie polskiej, zarówno stołecznej, jak i prowincjonalnej, rozplenił się jak chwast, głusząc i spychając na dalszy plan inne, donioślejsze tematy i zagadnienia chwili obecnej[91].

Podsumowując realizację sceniczną *Rewizora*, stwierdził: „Całość szła składnie”, artyści umieli role, a teatr był „dość dobrze zapełniony”[92].

Recenzent „Ziemi Lubelskiej” zaliczył tekst Gogola do „pereł literatury scenicznej rosyjskiej”. Wśród zalet wymienił: „żywą akcję, iskrzący się humor, świetność rysunku” postaci oraz „głęboką i ciętą satyrę”. Podnosił fakt, że *Rewizor*, mimo upływu czasu

> nie utracił nic a nic na zainteresowaniu, jakie budzi w widzu, toteż sztuka ta, nawet w tłumaczeniu zatracającym bądź co bądź subtelność języka i stylu, nawet w wykonaniu artystów nierosyjskich ściąga zawsze liczną publiczność[93].

Krytyk, podobnie jak recenzent „Głosu Lubelskiego”, premierę ocenił wysoko, atutem inscenizacji był dynamizm scen zbiorowych, stylowe kostiumy oraz dbałość „o wywarcie dobrego wrażenia”. Spośród artystów Dąbrowski „wybił się na plan pierwszy”, poszerzył swoje emploi o nowy typ bohatera (Horodniczy), jako benefisant został „owacyjnie” przyjęty i „obdarzono go kwiatami i prezentami”[94]. Czesława Siekierzyńskiego wyróżnił za wizerunek Chlestakowa (szczególnie podobał się widzom w akcie III i IV). Józef Winiaszkiewicz (Bobczyński) i Czesław Zbierzyński (Dobczyński) „zagrali koncertowo”, a Dąbrowska „doskonale” oddała żonę Horodniczego[95]. *Rewizor* Gogola kilkakrotnie wracał na afisz, co uważano za sukces[96].

---

[90] *Teatr Wielki*, „Głos Lubelski” 1916, nr 94, s. 2. Warszawska premiera *Rewizora* odbyła się 5 lutego 1916 r. w Teatrze Rozmaitości.

[91] Sato, *Z estrady i sceny*. *„Rewizor”*, „Głos Lubelski” 1916, nr 97, s. 2-3.

[92] Ibidem, s. 3.

[93] ol., *Rewizor*, „Ziemia Lubelska” 1916, nr 174, s. 3.

[94] Ibidem.

[95] W sztuce wystąpili także: W. Wacławska (Maria), Tomaszewska (Poszlopkina), Wzorczykowski (Józef), M. Winkler (Lapkin-Tiapkin), S. Pancewicz (Chłopow), Kowalski (Szpiekin), M. Batogowski (Ziemlenika) oraz Tomaszewski, S. Zielińska, Śnieżko.

[96] *Rewizora* grano także 9 i 14 kwietnia, 6 maja (p. pop.) oraz 24 lipca 1916 r.

Natomiast należy pamiętać, że teatr lubelski poprzez dobór repertuaru był zaangażowany w sprawę narodową i popularyzował podczas I wojny światowej polskie sztuki patriotyczne[97].

Rewizor z Petersburga (1925) w Teatrze Miejskim w Lublinie za dyrekcji Józefa Grodnickiego

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. *Rewizor* znalazł się w repertuarze sceny lubelskiej dopiero w latach dwudziestych XX w.[98]. 3 czerwca 1925 r. Józef Grodnicki wystawił *Rewizora z Petersburga* w Teatrze Miejskim w Lublinie. Reklamowano, że sztuka jest „grana na wszystkich scenach z olbrzymim powodzeniem", w Lublinie otrzymała „pierwszorzędną obsadę", która „stworzyła doskonałe typy rosyjskie z zapadłej prowincji"[99]. Józef Kanarowski pisał, że to:

> świetna komedia i niejednemu aktorowi dorzuciła do wieńca sławy zaszczytny liść laurowy. Trącąca już dziś myszką, rażąca może jaskrawą groteskowością wprowadzonych na scenę postaci, które raczej należy uważać za karykatury, wyciągana bywa z lamusa teatralnego dopiero na popis, na święto aktora, mogącego stworzyć kreację[100].

Stawiał pytanie „Czy taki moment zaistniał onegdaj w teatrze lubelskim?" Odpowiadając „nie", stwierdził, że

> zagrano *Rewizora* i pokazano czynowniczą Rosję przedwojenną, jakby na wyjaśnienie genezy tego okropnego, czerwonego przewrotu, jaki przejść musiała ojczyzna przysłowiowego łapownictwa, intrygi, blagi, braku obowiązkowości, łaszenia się możniejszym, a traktowania słabszych niby bydło[101].

Kanarowski wyraził opinię, że „reżyseria teatru lubelskiego niezbyt fortunnie zrobiła wyciągając tę, zresztą pod względem scenicznym i rysunku psychicznego wysoko stojącą sztukę na deski lubelskie". Krytyk „grzechem" nazwał „odstąpienie od wska-

---

[97] Zob. M.B. Stykowa, *Scena lubelska w czasie I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Scientiarum Artium et Librorum" 8, 1987, s. 187-208. Premierę *Rewizora* (1916) odnotowała w swoim artykule M.B. Stykowa. Zob. M.B. Stykowa, *Scena lubelska w czasie I wojny światowej…*, s. 196.

[98] Zob. Toruń (*Rewizor*, 19 stycznia 1924 r., reż. Jan Kochanowicz). Janina Formanowicz jako datę premiery *Rewizora* w Bydgoszczy (reż. Józef Cornobis) podała 8 stycznia 1925 r. (J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Warszawa – Poznań – Toruń 1978, s. 208). W informatorze: *Dramat obcy w Polsce*, t. 1, s. 279 premierę bydgoską datowano na 18 stycznia 1925 r. Sztukę grano też 22 stycznia 1926 r. w Warszawie, w teatrze Bogusławskiego. Natomiast pominięto premierę lubelską (1925) którą odnotowali Dąbrowski i Swarzędzki, *Gogol na scenach*, op.cit, s. 83, a potem S. Kruk, *Teatr Miejski w Lublinie 1918-1939*, Lublin 1997, s. 203.

[99] *Z teatru*, „Ziemia Lubelska" 1925, nr 139, s. 3.

[100] J. K. [Kanarowski], *Rewizor z Petersburga*, „Głos Lubelski" 1925, nr 153, s. 4.

[101] Ibidem.

zówek autora" w zakresie charakteryzacji. Natomiast przyznał, że *Rewizora* na tle dekoracji Wiktora Naramowskiego zagrano „starannie i z pełnym zacięciem". Franciszek Dominiak (Horodniczy) „jak mógł tak ciągnął styl", Janusz Mazanek ukazał Chlestakowa jako hulakę i utracjusza „pasożytującego na mózgach parafiańskich". Spośród artystek Halina Sokołowska jako Masza i Zofia Łozińska-Hartmanowa (Żona Horodniczego) „poprawnie" zagrały swoje role[102].

Komedie Gogola w repertuarze Teatru Stanisławskiego (Lublin, 1931) a sprzeciw wobec „rosyjskiej imprezy" w Bydgoszczy

Poza premierą *Rewizora* z 1925 r. lublinianie mieli możność zobaczyć inscenizację *Rewizora* (24 maja 1931 r.) oraz *Ożenek* (29 maja) w wykonaniu Moskiewskiego Teatru Artystycznego Konstantego Stanisławskiego, o czym nie wspominano w syntezach teatralnych dotyczących Lublina[103]. Wśród archiwaliów odnalazłam niepublikowane pismo Jana Orszy, sekretarza teatru, z 19 maja, w którym, zgodnie z zapisami umowy dzierżawy teatru, informował Wydział Kultury i Sztuki o gościnnym występie Teatru Stanisławskiego i zaplanowanej premierze *Rewizora*[104]. W kolejnym piśmie Orsza zgłaszał w ramach „imprez przyjezdnych" premierę *Ożenku*[105]. Występy zespołu Stanisławskiego (proponujące repertuar w oryginale) przeszły jednak bez większego echa. „Głos Lubelski" anonsował *Rewizora* w reżyserii Pawłowa jako „znaną pełną szczerego humoru komedię"[106]. *Ożenek* miał być nowością repertuarową, inserat zapowiadał „niegraną u nas komedię" z Pawłowem w roli Podkolesina[107]. Krytycy zareagowali milczeniem, stąd brakuje szczegółowych informacji na temat recepcji każdego z tych przedstawień. Władzom zaś Lublina zależało na promowaniu języka ojczystego w teatrze, dyrektorzy byli zobligowani „dawać w teatrze codziennie publiczne przedstawienia w języku polskim sztuk scenicznych, które stać winny na wysokim poziomie artystycznym"[108].

---

[102] Ibidem, s. 5. *Rewizora* wznawiano, np. 4, 5, 10, 12 czerwca 1925 r. na zmianę z wodewilem *Ułani ks. Józefa* L. Mazura.

[103] *Ożenku* i *Rewizora* z 1931 r. w gościnnej realizacji Teatru Stanisławskiego nie odnotowano w pionierskiej monografii S. Kruka, *Teatr Miejski w Lublinie 1918-1939*, Lublin 1997, ani w innych informatorach. Informację o tych premierach zamieściłam w: E. Stoch, *Życie teatralne* [*w Lublinie i na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym*], [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918-1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński [et alles], Lublin – Warszawa 2023, s. 554.

[104] APL, AML 4013, rkps, s. 84. 25 maja 1931 r. zespół wystawił też *Białą Gwardię – Dni Turbinych* (*Дни Турбиных*) M. Bułhakowa.

[105] Ibidem, s. 89.

[106] Z *Teatru Miejskiego. Występ Teatru Moskiewskiego*, „Głos Lubelski" 1931, nr 145, s. 5; Z *Teatru Miejskiego. Występ Teatru Moskiewskiego*, „Głos Lubelski" 1931, nr 146, s. 6.

[107] *Z Teatru Miejskiego. Występ Teatru Moskiewskiego*, „Głos Lubelski" 1931, nr 150, s. 5. W reklamie pomijano premierę *Ożenku* (1909) w realizacji Zelwerowicza.

[108] APL, AML 4016, s. 17. W Lublinie po latach niewoli i wojnie 1920 r. nie wszystkie prośby o występy gościnne rosyjskich teatrów objazdowych były rozpatrywane pozytywnie.

Jako kontekst do występów zespołu Stanisławskiego w Lublinie dodam, że 5 czerwca 1931 r. artyści wystawili *Rewizora* także w Bydgoszczy[109]. 7 czerwca w „Dzienniku Bydgoskim" odniesiono się do „występu sławnej rosyjskiej trupy Stanisławskiego" i sprzeciwu widzów wobec „rosyjskiej imprezy":

> Grano *Rewizora* – po rosyjsku. Część publiczności, zwłaszcza pochodzącej z zachodniej Polski, była oburzona i w pierwszej pauzie teatr opuściła.
>
> Dziś rano otrzymaliśmy listy, wyrażające oburzenie z powodu owego rosyjskiego występu w Teatrze Miejskim i zapytujące, co na to Magistrat i Rada Miejska.
>
> Ze swej strony stwierdzamy, że odmówiliśmy reklamy dla tej rosyjskiej imprezy, a to ze względu na konieczność zachowania obiektywności także wobec innych narodowości. Jeżeli w gmachu miejskim mogą grać Rosjanie po rosyjsku, to nie moglibyśmy odmówić tego samego prawa innym narodowościom[110].

11 czerwca w „Gazecie Bydgoskiej" ukazały się informacje ważne z perspektywy moich badań i recepcji Gogola:

> Wojna i bolszewia rozbiły Stanisławskiemu trupę. Część jej z Pawłowem, Greczową i Wereszczaginem na czele znalazła punkt oparcia w Rydze i stamtąd robi wypady artystyczne za granicę, a ostatnio objeżdża Polskę. Tę właśnie część uzupełnioną młodym narybkiem ujrzeliśmy na naszej scenie w *Rewizorze*[111].

Z uwagi na to, że w prasie lubelskiej wymieniono nazwisko Pawłowa, uznałam, że ta sama część zespołu w ramach „wypadów artystycznych" grała w Lublinie i w Bydgoszczy. Krytyk bydgoski zauważył dysonans między dawnymi inscenizacjami Stanisławskiego a *Rewizorem* z 1931 r. Stwierdził, że nie był to ten sam poziom artystyczny „już nie tylko u przedwojennego Stanisławskiego, ale nawet w teatrach polskich, szczególnie ze śp. Kazimierzem Kamińskim w roli tytułowej i z Mieczysławem Frenklem w roli Horodniczego"[112].

Podsumowanie

Dzieje sceniczne Gogola w teatrze lubelskim w opisywanym okresie, obejmującym lata 1869-1939, kształtowały się dwutorowo, czego wyrazem były zarówno spektakle polskie, jak i w języku oryginału. Należy zaznaczyć, że prawie pięćdziesiąt lat z tego

---

[109] J. Formanowicz w 1978 r. zwracała uwagę, że wykonanie nie podobało się części publiczności, „oczekującej niecodziennych wrażeń artystycznych", która wyraziła swój sprzeciw wobec występów w języku obcym i „opuściła teatr przed końcem spektaklu". J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy…*, s. 122.

[110] *Rosyjski występ w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy*, „Dziennik Bydgoski" 1931, nr 129, s. 11.

[111] X, *Występ Teatru Stanisławskiego w „Rewizorze"*, „Gazeta Bydgoska" 1931, nr 132, s. 2.

[112] Ibidem. Krytyk wyraził opinię, że Pawłow (Horodniczy) w ostatnim akcie przeszarżował graną postać, „zatracił komizm sztuki", a „reszta zespołu nie sięgała powyżej przeciętności".

okresu przypadło na czasy zaboru rosyjskiego, a rok 1918 stanowi cezurę w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym Polski, która wpłynęła na zmianę trendów repertuarowych. W świetle zgromadzonego materiału badawczego, w latach 1869-1939 łącznie wystawiono dziewiętnaście przedstawień z repertuaru Gogola, z czego najbardziej popularny z uwagi na swoją tematykę i walory sceniczne był *Rewizor* (jedenaście premier, sześć po polsku i pięć w oryginale). Ponadto odbyły się trzy premiery *Ożenku* (amatorska, polska Zelwerowicza i zespołu Stanisławskiego, w oryginale) oraz gościnnie grano takie utwory jak: *Martwe dusze* (po rosyjsku), a zespoły małoruskie wystawiły *Tarasa Bulbę*, adaptację *Wija* (dwa razy) i *Noc majową.* Kwerenda zachowanych źródeł pokazuje, że pierwszymi popularyzatorami twórczości Gogola byli „amatorzy ruscy", którzy grali *Rewizora* już w 1869 r. To nowy fakt w dziejach recepcji Gogola, który dokumentuje także rozwój amatorskiego (rosyjskiego) ruchu teatralnego w Królestwie Polskim. Premiera zbiegła się z rocznicą śmierci Gogola, wykorzystano też moment, gdy odbywały się uroczystości upamiętniające wstąpienie na tron Polski Aleksandra II, a cel dobroczynny (*otarcie łzy sierocie*), stanowił najlepszą rekomendację dla twórców spektaklu.

Natomiast inscenizacja *Rewizora* z 1890 r., wykonaniu polskiego towarzystwa dramatycznego Dobrzańskiego i Reckiego[113], które posiadało grono artystów o zróżnicowanym emploi i wysokich umiejętnościach scenicznych, stanowi *terminus a quo* do lubelskich dziejów scenicznych Gogola (w języku polskim). Biorąc pod uwagę przywołaną przeze mnie jako kontekst interpretacyjny geografię wystawień Gogola w Królestwie Polskim (a także w zaborze austriackim) i mając na uwadze zakazy cenzury rosyjskiej, gorliwie wdrażane przez Kancelarię Gubernatora Lubelskiego, a z drugiej strony „grę z cenzurą", stosowaną przez antreprenerów teatrów prowincjonalnych, dla dziejów sceny lubelskiej ważne jest, że premiera *Rewizora* odbyła się jeszcze w 1890 r., gdy w sztuce teatralnej panował realizm. Do zasług Dobrzańskiego i Reckiego należy fakt, że z dramaturgii rosyjskiej przygotowali polską prapremierę *Lasu* Ostrowskiego, ale i wystawili *Rewizora*, szesnaście lat wcześniej niż grano go na scenie zawodowej w Warszawie (14 stycznia 1906).

Patrząc na statystykę przedstawień *Rewizora* w teatrze lubelskim, sztuka do odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r. miała pięć premier w języku polskim w teatrze zawodowym: historyczna w 1890 r., kolejne trzy odbyły się już na początku XX w., gdy coraz bardziej wybrzmiewała satyra antycarska (1906, 1907, 1910). Piąta premiera, reklamowana jako „pełna" inscenizacja, została zrealizowana podczas I wojny światowej w 1916 r., z udziałem W. Dąbrowskiego (Horodniczy), znanego np. z roli Nowosilcowa w *Dziadach (Дзяды)* artysty scen prowincjonalnych. Anonsując spektakl w 1916 r., pisano: „Czyż można wątpić, że wszyscy pospieszą do teatru, aby zobaczyć swego ulubieńca w tej nowej kreacji?"[114]. *Rewizor* miał status arcydzieła,

[113] Zespół w 1889 r. z klasyki obcej grał też w Lublinie *Zbójców* F. Schillera, dramaty W. Szekspira: *Otella (Омелл)*, *Króla Lira* (*Король Лир*), opracował polską premierę *Lasu* Ostrowskiego, a przed opuszczeniem Lublina w styczniu 1890 r. wystawił właśnie *Rewizora.*

[114] *Teatr Wielki. Benefis Dąbrowskiego…*, s. 3.

którego wyróżnikiem był „humor, prawda życiowa i lekkość sceniczna utworu". Sztukę reklamowano jako „perłę literatury scenicznej", czy jako „nieśmiertelną satyrę Gogola". Należy pamiętać, że recepcja krytyczna *Rewizora* w zależności od epoki ewoluowała, czego wyrazem były np. wypowiedzi prasowe z 1916 r., z okresu sezonów „wojennych", gdy do głosu doszły nastroje patriotyczne. W tamtym czasie w repertuarze teatru lubelskiego dały się zauważyć tendencje, związane z promowaniem satyry antycarskiej, ale też w wypowiedziach krytyków pojawiały się zapisy o chwilowej modzie i „o powrocie ruskiego czynownika". Po latach, Dąbrowski i Swarzędzki zwracali uwagę, że około 1917 r. „sentymenty rusofilskie w publiczności mieszczańskiej wygasają"[115]. W repertuarze sceny lubelskiej u progu niepodległości znalazły się sztuki polskich twórców, „łączące edukację historyczną i patriotyczną, określane jako »narodowe reduty«"[116].

W okresie dwudziestolecia międzywojennego, w nowej rzeczywistości społecznej, naznaczonej też wojną polsko-bolszewicką, gdy przed teatrem pojawiały się kolejne wyzwania i zmieniały się trendy repertuarowe, *Rewizor* na scenie lubelskiej, w języku polskim, został wystawiony tylko raz, za dyrekcji Grodnickiego (w 1925 r.) i jest to szósta inscenizacja tej sztuki po polsku. Przy okazji premiery krytyk lubelski wyraził opinię, że komedia *Rewizor* „wyciągana bywa z lamusa teatralnego dopiero na popis, na święto aktora, mogącego stworzyć kreację"[117]. Natomiast Dąbrowski i Swarzędzki, mając na uwadze repertuar grany wówczas na scenach polskich i widoczny spadek wystawień *Rewizora*, pisali, że „drapieżna w swym założeniu komedia Gogola […] traci swą aktualność w Polsce międzywojennej"[118].

Pod kątem proporcji wystawień *Rewizor* w Lublinie w okresie od 1869 r. do końca XIX w. był częściej grany w języku rosyjskim (jeden spektakl amatorów i trzy inscenizacje gościnne teatrów ruskich), co stanowi znak czasu i wynikało z licznych występów towarzystw ruskich na ziemiach Królestwa Polskiego. Przedmiotem mojego opisu były spektakle *Rewizora* z Czernowem w roli Horodniczego (1895 i 1897) oraz z Samojłowem, grającym tytułową postać w 1896 r. Z grona artystów imperatorskich teatrów z Petersburga postać Osipa kreował w 1897 r. Warłamow, którego *vis comica* przykuwała uwagę widzów, a role kobiece grały petersburskie artystki: Strielska i Panowa.

Należy dodać, że teatr imperatorski, kierowany przez Arbenina, wystawił także w oryginale adaptację powieści *Martwe dusze* (1897) jako przedstawienie adresowane do młodzieży szkolnej i jest to, według moich badań, jedyna udokumentowana realizacja sceniczna tego utworu w Lublinie. Arbenin również planował wystawić *Ożenek* Gogola w teatrze lubelskim w 1898 r. jako przedstawienie benefisowe, ale mimo podjętych kroków repertuar z niewyjaśnionych przyczyn zmieniono. Tym bardziej należy docenić fakt, że amatorzy w 1900 r. z sukcesem wystawili *Ożenek* jako przedstawienie szkolne, na cel charytatywny, zanim miał swoją premierę w języku polskim

[115] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenie…*, s. 80.
[116] E. Stoch, *Życie teatralne…*, s. 538.
[117] J. K. [Kanarowski], *Rewizor z Petersburga…*, s. 4.
[118] S. Dąbrowski, J. Swarzędzki, *Gogol na scenie…*, s. 80.

w 1909 r. (gościnna inscenizacja Zelwerowicza, chwalona za pietyzm i oddanie charakteru epoki).

Kolejny nurt, związany z dziejami Gogola na scenie lubelskiej, o którym należy pamiętać, to popularyzacja jego twórczości przez teatry małoruskie, objeżdżające tereny Królestwa Polskiego u schyłku lat dziewięćdziesiątych XIX i na początku XX w., tylko że w tym wypadku redaktorzy periodyków sygnalizowali brak znajomości języka małoruskiego przez sprawozdawców polskich, co utrudniało im pełny odbiór sztuk. *Taras Bulba* wystawiony został wówczas w Lublinie przez zespół Wasilenki (1897). Widownia lubelska na przełomie XIX i XX w., zainteresowana już repertuarem modernistycznym, pragnąca atrakcyjnych nowości, mogła zobaczyć inscenizacje „powiastki fantastycznej" *Wij* Gogola (w adaptacji Kropiwnickiego), z repertuaru zespołu Maksymowicza (1901), a potem Jaroszenki (1902), czy widowisko *Noc majowa* (1902) w formie opery fantastycznej.

Ożenek (wraz z *Rewizorem*) pojawił się jeszcze w oryginale w 1931 r., grany przez Moskiewski Teatr Artystyczny Stanisławskiego podczas tournée zespołu. Zachowane dokumenty pokazują, że występy te, z przychylnością reklamowane, przeszły w Lublinie bez większego rezonansu społecznego. Należy podkreślić, że władze miasta Lublina zwracały wówczas uwagę na promowanie repertuaru, ale w języku polskim, co było wpisane w umowę dzierżawy teatru lubelskiego. Natomiast *expressis verbis* swoje niezadowolenie z występów trupy Stanisławskiego w języku rosyjskim oraz rozczarowanie poziomem gry wyartykułowano w innym ośrodku teatralnym, w Bydgoszczy.

Spektakle sztuk Gogola w języku polskim, rosyjskim, a także ukraińskim, będące przedmiotem refleksji badawczej, tworzą panoramiczny obraz dziejów scenicznych autora *Rewizora* w teatrze lubelskim w latach 1869-1939 na tle różnych uwarunkowań historii Polski, ukazanych podczas analizy (z cezurą roku 1918, odzyskanie niepodległości). Opisane przeze mnie przedstawienia wzbogacają stan wiedzy na temat recepcji twórczości Gogola w Polsce (na przykładzie sceny lubelskiej do 1939 roku)[119] i wyczerpująco uzupełniają braki w kompendiach teatralnych o dziedzictwo jednej z ważniejszych poza Warszawą scen w byłym zaborze rosyjskim, poszerzają także biogramy artystów polskich, jak i grających gościnnie w Lublinie o role Gogolowskie.

References

Archival sources

Archiwum Państwowe w Lublinie, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (1866-1917), 1908/10 III.
APL, Akta Miasta Lublina (1918-1939), 4013, 4016.
APL, Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918), RGL R 1897:18, cz. I, II; RGL R 1898:10; RGL R 1900:26.

[119] Po inscenizacjach sztuk Gogola, będących przedmiotem opisu, nastąpiła długa przerwa w realizacjach scenicznych utworów rosyjskiego autora na lubelskiej scenie zawodowej. Dopiero Kazimierz Braun w 1973 r. opracowował premierę *Rewizora* w teatrze Juliusza Osterwy (przypadała wówczas 121. rocznica śmierci Gogola), a w 1995 r. Teatr im. Wandy Siemaszkowej z Rzeszowa gościnnie (po raz pierwszy) wystawił w Lublinie *Pamiętnik wariata* (*Записки сумасшедшего*), na małej scenie Reduta.

Reviews

Amator Krytyk [D. Śliwicki], *„Ożenek" Gogola*, „Ziemia Lubelska" 1909, nr 152.
[B.n.a.], *Mikołaj Gogol*, „Kalendarz Lubelski na rok zwyczajny 1870".
Iwański J., *2. występ trupy łódzkiej pod dyr. A. Zelwerowicza. „Ożenek" komedia w 3 aktach Gogola*, „Kurier" 1909, nr 127.
J. K. [Kanarowski], *Rewizor z Petersburga*, „Głos Lubelski" 1925, nr 153.
Małorosyjskie przedstawienie, „Kurier Poranny" 1902, nr 13.
Miller A., *Teatr Wielki. Rewizor (kom. Gogola)*, „Gazeta Lubelska" 1910, nr 151.
ol., *Rewizor*, „Ziemia Lubelska" 1916, nr 174.
Rosyjski występ w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy, „Dziennik Bydgoski" 1931, nr 129.
Sato, *Z estrady i sceny*. *„Rewizor"*, „Głos Lubelski" 1916, nr 97.
T. S., *Z teatru*, „Kurier" 1910, nr 278.
Teatr Miejski. Występ Teatru Moskiewskiego, „Głos Lubelski" 1931, nr 145.
Teatr Miejski. Występ Teatru Moskiewskiego, „Głos Lubelski" 1931, nr 146.
Teatr Ruski, „Kurier Lubelski" 1869, nr 19.
Trupa ruska, „Gazeta Lubelska" 1897, nr 81.
W.Cz. [Czarnołuski], *Teatr*, „Gazeta Lubelska" 1890, nr 9.
X., *Przegląd Teatralny*, „Ziemia Lubelska" 1907, nr 108.
X., *Występ Teatru Stanisławskiego w „Rewizorze"*, „Gazeta Bydgoska" 1931, nr 132.

Studies

Dąbrowski S., Swarzędzki J., *Gogol na scenach polskich*, „Pamiętnik Teatralny" 1952, z. 1.
Dramat obcy w Polsce 1765-1965. Premiery, druki, egzemplarze. Informator, red. J. Michalik, t. 1, A-K, red. S. Hałabuda, Kraków 2001.
Formanowicz J., *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Warszawa – Poznań – Toruń 1978.
Gogol-Janowski Mikołaj (hasło), [w:] *Encyklopedia powszechna* (Orgelbranda), t. 10, Warszawa 1862.
Heise E., *Teatr polski a literatura w latach 1864-1890*, [w:] *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 4, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1969.
Iwański J., *Parę uwag o literaturze rosyjskiej*, „Kurier" 1908, nr 148.
Kruk S., *Repertuar teatru lubelskiego 1864-1890*, Warszawa 1979.
Kruk S., *Teatr Miejski w Lublinie 1918-1939*, Lublin 1997.
Kruk S., *Teatr ukraiński w Lublinie*, „Kamena" 1973, nr 16.
Kruk S., *Życie teatralne w Lublinie (1782-1918)*, Lublin 1982.
Krzesiński S., *Koleje życia, czyli materiały do historii teatrów prowincjonalnych*, oprac. S. Dąbrowski, Warszawa 1957.
Krzyżanowski J., *Jan Lam. Wstęp do Pism J.L. w pięciu tomach*. Wydanie jubileuszowe 1838-1938, t. 1, Warszawa 1938.
Kuligowska A., *Teatr łódzki w latach 1863-1888*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982.
Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 2, Warszawa 1882.
Orłowski J., *Slavica w prasie lubelskiej lat 1905-1914*, „Roczniki Humanistyczne" 1994, z. 7.
Prussak M., *Rosjanie w Warszawie*, „Pamiętnik Teatralny" 1986, z. 4.

Secomska H., *Warszawska cenzura teatralna 1863-1890*, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982.

Sivert T., *Sceny ogródkowe. Zespoły amatorskie. Wędrowne teatry prowincjonalne w świetle prasy warszawskie*j, [w:] *Dzieje teatru polskiego*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982.

Stoch E., *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864-1997*, Lublin 2012.

Stoch E., *Literatura i teatr pod presją cenzury w pierwszej połowie XIX wieku – na przykładzie życia kulturalnego Lublina*, [w:] *Umysły zniewolone. Literatura pod presją*, „Napis" 2009.

Stoch E., *Shakespeare in the Lublin Theatre in 19th and 20th centuries*, Lublin 2015.

Stoch E., *Życie teatralne* [*w Lublinie i na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym*], [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918-1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński, R. Litwiński, W. Kozyra, D. Magier, Lublin – Warszawa 2023.

Stykowa M.B., *Aleksander Ostrowski na scenach lubelskich 1868-1920 (Przyczynek do dziejów teatralnej recepcji Ostrowskiego w Polsce*, [w:] *A. Ostrowski a problemy rozwoju dramatu rosyjskiego. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego w dniach 20-21 listopada 1986 roku*, red. R. Śliwowski, Warszawa 1991.

Stykowa M.B., *Scena lubelska w czasie I wojny światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Scientiarum Artium et Librorum" 1987, t. 8.

NOTA O AUTORCE

Elżbieta Stoch – dr hab., literaturoznawca, teatrolog, pedagog, Instytut Pedagogiki KUL. **Publikacje: monografie:** *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864-1997* (2012); *Shakespeare in the Lublin Theatre in the 19th and 20th centuries* (2015); *Dramaty Williama Szekspira w teatrze lubelskim w XIX i XX wieku* (2016); *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie (1949-1956). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna* (2019); *Teatr Miejski w Lublinie (1944-1949). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna* (2021). **Wybrane artykuły:** *Życie teatralne* [*w Lublinie i na Lubelszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym*], [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918-1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński [et alles], Lublin – Warszawa 2023, s. 538-570; *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych. Nowe fakty biograficzne*, „Biografistyka Pedagogiczna" 2023, t. 8, nr 2, s. 701-726; *Recepcja dramaturgii litewskiej w Polsce w latach 50. XX wieku (na przykładzie dziejów scenicznych sztuki Józefa Bałtuszisa „Pieją koguty"*, [w:] *Dwujęzyczni pisarze litewscy i polscy*, red. A. Baranow, J. Ławski, Białystok – Vilnius 2017, s. 341-380.

ORCID: 0000-0001-9252-9574
Email: estoch@kul.pl